

The complexity of SHO implies formation of various trends in archaeology in view to comprehend their different aspects and that means formation of specific OSK for each trend.

The analysis of archaeology has permitted identifying the following three stages in its development, each being a definite trend: archaeology of artefacts, cultural archaeology and socio-archaeology. Formation of the socio-archaeological trend goes back to the 30s, when a social aspect of SHO/AC was identified as OSK. The sociological trend did not reject other conceptions and, vice versa, embraced them as its own conceptions. The main objective of this trend is the history of the society.

In the frames of the socio-archaeological various directions may exist, among which there are at present socio-cultural and socio-historic directions. Each of them lacks principles of the fundamental theory, methodological grounds, i. e. their own logic and methodology of knowledge which should be developed for them.

As to the socio-historic direction, its main objective is to raise examination of the Historic process to the level of detection of social structure of particular SHO/AC as a system of links determined by relations between social groups. In this case a category of objectivization assumes a decisive significance.

СТРУКТУРА ТА РОЗВИТОК ЕТНІЧНОЇ СПІЛЬНОСТІ

Ю. В. Павленко

Повноцінне існування народу, самобутній розвиток національної культури є можливим лише на ґрунті власного соціального організму.

За останні декілька років ми стали свідками бурхливого зростання громадської уваги до проблем національних відносин та культурної спадщини народів колишнього Радянського Союзу. Та слід підкреслити, що розгляд таких проблем вимагає не лише ретельного вивчення фактів, а й пильної уваги до загальних питань теорії етносу. Останні, як з'ясувалося, розроблені у вітчизняній науці ще недостатньо. Розглядаючи підхід більшості дослідників до теоретичного розуміння етнічних проблем, необхідно підкреслити двоїстість в інтерпретації етносу. З одного боку, майже всі визнають етнос як групу людей, якій властивий ряд ознак. Особлива увага приділяється етнічній самосвідомості, власній національній культурі та мовній спільності. З іншого боку, не важко простежити тенденцію до осмислення етнічної спільності не лише як сукупності близьких за деякими ознаками індивідів, які усвідомлюють власну спорідненість, а й як деякої органічної цілісності, що базується на «різноманітних видах соціальних зв'язків»¹, «реальних соціально-економічних зв'язках», «реальних соціально-економічних відносинах»² або яка виникає «внаслідок певних історичних та економічних передумов» як «специфічна соціальна спільність»³.

Поступово усвідомлювалось, що окремі ознаки етнічної спільності повинні були виникнути завдяки дії соціально-економічних чинників на якійсь території та в конкретні часи. Наслідком таких процесів й стала консолідація охоплених ними груп людей в історичну спільність, у межах якої вироблялась власна культура, побутова специфіка, загальнозрозуміла мова, етнічна самосвідомість та самоназва.

Після обґрунтування Ю. І. Семеновим⁴ методологічної ролі категорії «соціальний організм» в історичних дослідженнях В. І. Козлов висунув тезу, що окрема етнічна спільність і є, по суті, соціальним організмом, «який склався на певній території з груп людей за умов... розвитку господарських або соціально-культурних зв'язків, спільності мови, спільних рис культури

та побуту, деяких загальних соціальних цінностей та традицій, а також значного змішання різко відмінних расових компонентів». Головними ознаками етнічної спільності він назвав: етнічну самосвідомість та самоназву, мову, територію, особливості психічного складу, культури та побуту, а також власну «форму соціально-територіальної організації або прагнення до створення такої»⁵.

На думку В. І. Козлова, самодостатність соціального організму визначається: 1) виробництвом матеріальних благ, 2) відтворенням цього колективу в біологічному плані та 3) в соціокультурному. Цю категорію, як вважає дослідник, доцільно використовувати для визначення саме тих спільностей людей, які здатні до цілеспрямованої діяльності, завдяки наявності певних механізмів регуляції та координації дій їх членів⁶. Таким чином закріпилось розуміння етносу як явища соціокультурного, усвідомлено чіткої каузальний зв'язок між виникненням соціального організму та етнічної спільності.

Тим часом з'ясувалося, що соціальний організм та етнічна спільність не завжди збігаються, а інколи навіть можливе існування одного за відсутності іншого. Акцентуація уваги на ситуаціях, коли етнос частково або повністю не збігається з певним соціальним організмом, нашою була Ю. В. Бромлея на думку про необхідність чіткого термінологічного розмежування етносоціальних та етнокультурних спільностей, або етнічних спільностей у широкому та вузькому розумінні. Етнос у вузькому розумінні, основу якого дослідник безпосередньо за М. М. Чебоксаровим вбачав у культурі, пропонується називати «етнікосом». Він трактується як сукупність людей, що складалася історично та має спільні відносно сталі риси культури та психіки, спільну мову та усвідомлення власної особливості, відмінності щодо таких само спільностей. Етносами у широкому розумінні слід називати етносоціальні організми: складні утворення, що виникають внаслідок «взаємоперехрещення» власне етнічних феноменів (етнікосів) з «так званими соціальними організмами, під якими розуміють окремі суспільства, самостійні одиниці суспільного розвитку»⁷. Ці погляди були розвинені в подальших працях дослідника⁸.

Необхідно зазначити, що питання функціонального зв'язку між власне етнічними спільностями (етнікосами) та соціальними організмами в працях Ю. В. Бромлея майже не висвітлювались. Дослідник співвідносив їх як два окремих явища, що можуть збігатися або не збігатися, тобто механістично. Він не звернув уваги на той факт, що кожна етнічна спільність — етнос, народ — виникає на тлі окремого соціального організму, який перетворюється, завдяки розвитку інформаційних зв'язків та поширення взаємозрозумілої мови, виникнення специфічної національної самосвідомості тощо в організм етносоціальний. І лише після цього від етносоціальної спільності, що виникла внаслідок певних історичних обставин, можуть відокремлюватись більш-менш численні групи людей — носії відповідної національної традиції, які, свідомо зберігаючи її протягом поколінь, можуть бути залученими до економічного та громадського життя інших соціальних організмів. Нормальне, повноцінне існування народу можливе в межах певної людності не лише як етнокультурної, а, передусім, як соціально-економічної та політичної спільності. Останнє навіть більш важливе, оскільки, як довів В. Ф. Генінг, спільність соціально-економічної структури (яка, зрозуміло, можлива лише за наявності й територіальної спільності) є вирішальним чинником формування етнічної спільності, а єдність культури, мови та етнічної самосвідомості є насамперед ознаками специфіки народу¹⁰.

Разом з тим, завдяки національним традиціям, багатству культурної спадщини та історичній пам'яті, народ як етнокультурна спільність може існувати тривалий час і після загибелі відповідного соціального організму — первинної бази етноінтеграційного процесу¹¹. Тривале існування етносу призводить до того, що саме етнічні ознаки починають відігравати роль етноконсолідуючих чинників. Вони виникають під дією етноформуючих чинників, але згодом самі перетворюються на активну силу, яка сприяє не лише чіткішому розме-

жуванню етнічних спільностей, а й їх збереженню після загибелі первинних соціально-економічних структур.

Таким чином, можна стверджувати, що етнос — народ — це структурно єдина, окрема, здатна до самостійного розвитку соціокультурна система. Тому доцільно розглядати його з точки зору принципів системного підходу, застосувавши які, ми дійшли таких висновків¹²:

1. Суть категорії етнос можна розкрити через поняття соціальний організм.

2. Соціальний організм являє собою єдину систему, оскільки репрезентує структурну єдність суспільних відносин, які поєднують його елементи (людей) у функціональне ціле, здатне до доцільних дій та протистояння навколишньому оточенню.

3. Залежно від рівня розвитку продуктивних сил у кожному соціальному організмі певним чином здійснюється диференціація трудової діяльності, що детермінує наявність різних за функціями суспільних та професійних груп. Це призводить до появи відповідної соціальної структури, яка врешті-решт визначає спосіб організації виробництва та розподілу матеріальних благ.

4. Наслідком диференціації діяльності та наявності різноманітних соціальних груп є потреба в організації та координації дій усіх членів соціуму, що спричиняє появу системи влади та управління. У класових суспільствах, поряд з виконанням суспільно-необхідних функцій, вона, у вигляді державних інститутів, забезпечує панування експлуататорів.

5. Кожний соціальний організм має власний культурний потенціал — специфічну сукупність знань, вірувань, цінностей та ідеалів, що відбивають (значною мірою ілюзорно) практичний досвід цього колективу протягом поколінь та відіграють роль ідеальної основи мислення та поведінки його членів.

6. Таким чином, у соціальному організмі як системі виділяються три підсистеми, що взаємодіють одна з одною та зовнішнім світом за принципом зворотного зв'язку: а) економічна — забезпечує виробництво й розподіл матеріальних благ; б) соціально-політична — регулює позаекономічні стосунки між людьми; в) культурна — пов'язана з накопиченням, трансформацією та передачею духовно-практичного досвіду колективу.

7. Завдяки повсякденному спілкуванню, в межах соціального організму виникає насиченість інформаційних зв'язків, і ця сукупність перетворюється на відносно ендогамну єдність. На ґрунті соціального організму виникає своєрідна етнокультурна єдність, яку можна охарактеризувати спільністю мови, культурно-побутового устрою та національної самосвідомості. Іншими словами, завдяки культурно-мовній консолідації та виникненню спільної етнічної самосвідомості соціальний організм у своєму розвитку сягає стану організму етносоціального.

8. У системі етносоціального організму етнічна культура, насамперед, є світоглядним самовираженням етноісторичної спільності, яка історично складалася на ґлі відповідного соціального організму і відбиває специфічні умови існування даного колективу людей у минулому та сучасному, закріплені в системі традиційних етичних та естетичних цінностей, норм поведінки та стереотипів мислення, які реалізуються через діяльність окремих осіб у матеріальній та ідеальній сферах.

9. Процес існування (функціонування та самовідтворення) етнічної культури можна подати як своєрідну реалізацію стереотипів суспільної свідомості та традицій через екзистивний рівень психіки та практики конкретних людей у площину продуктів діяльності. Останні складають, у свою чергу, ґрунт існування та самовідтворення структур першого рівня. Люди певного етносу мають у своєму розпорядженні спільний інформаційно-ціннісний потенціал: користуються взаємозрозумілою мовою та усвідомлюють власну соціально-політичну та етнокультурну єдність.

10. Якщо на ґрунті соціального організму вже склалась відповідна етнокультурна єдність, то її подальше існування та іманентний розвиток забезпечуються не лише соціально-економічними та політичними, але й етнокультурними чинниками.

Таким чином, «несбігання» етнокультурних та етносоціальних спільнос-

тей, якому Ю. В. Бромлей приділяв велику увагу, є не нормою історичного буття, а швидше відхиленням від неї. Природним станом кожного народу є саме органічна єдність обох зазначених аспектів, що стверджується у процесі етногенезу та втрачається завдяки дії етнодезінтеграційних процесів.

На етапі формування народу етноінтеграційні процеси детермінують появу специфічної, що усвідомлює власну уособленість, культурно-мовної спільності. Саме останнє сприяє виникненню повноцінного народу як етносоціального організму. Відповідно, на етапі дезінтеграції останнього соціального організму розпадається та гине, а самоусвідомлююча етнокультурна спільність може у реліктовому стані ще деякий час існувати, а інколи навіть відтворити власний етносоціальний організм та повернутись до нормального буття. Тому можна зазначити, що при розгляді народів у їх природному, нормальному стані (а саме такі випадки й відбиває теоретична модель) протиставлення етносоціального етнокультурному є досить умовним. Реальне значення воно має лише для етапів етноінтеграції та етнодезінтеграції.

Свого часу М. Ю. Брайчевський¹³ цілком слушно підкреслив необхідність розгляду процесів етноінтеграції та етнодиференціації в їх органічній єдності — як двох боків розвитку, один з яких є зворотним проявом другого. Етнічна інтеграція — це поступова консолідація населення, серед якого поширюються спільні форми культури та побуту, мова та відповідне самоусвідомлення, наслідком чого є ствердження особистої національної самоназви. Однак етнічні групи, залучені до формування нового народу, належали до якихось інших етнічних масивів, тобто відходили від раніше споріднених з ними етнічних угруповань. Формування нового етносу органічно пов'язане з розпадом та докорінною зміною утворень попереднього часу.

Справді, кожний новий народ виникає в межах відповідного соціального організму в процесі культурно-мовної інтеграції різноманітних компонентів. Тому консолідація останніх відбувається насамперед на тлі соціально-економічної та політичної консолідації. Громадська єдність усвідомлюється на тій стадії етногенезу, коли люди ще досить гостро пам'ятають національне походження. Етнополітична свідомість існує поряд з етнокультурною: новий політонім набуває етнічного змісту, але й старі етноніми зберігаються ще тривалий час. Однак в умовах станово-кастової сегрегації, що здійснюється за національною чи расовою ознаками, цей процес штучно затримується, як то, скажімо, спостерігається у давній Індії після її підкорення аріями або сьогодні в Південно-Африканській Республіці.

М. Ю. Брайчевський також зазначав¹⁴, що етногенез і глоттогенез збігаються дуже рідко та розвиваються за власними законами. Звичайно, народ має власну мову. Однак з численних історичних фактів випливає, що сприйняття етносом, який формується, якоїсь мови дуже часто не відбиває дійсної питомої ваги носіїв останньої серед його етнічних предків. Так, мовними предками румун є давні римляни, а власне етнічними були переважно гето-дакійські племена, а також окремі сарматські, кельтські, слов'янські та деякі інші групи населення, що осіли на Карпато-Дунайських землях. Тому, зазначає дослідник, необхідно чітко відокремлювати такі поняття, як мовні та етнічні предки народу.

До аналогічних висновків дійшли й дослідники, які вивчали формування та розвиток давніх китайців¹⁵. Вони запропонували розрізняти такі поняття як етнічні, мовні та антропологічні предки народу. При вивченні історії етносу найважливішим, зрозуміло, є визначення не антропологічних (фізичних, расових) або навіть мовних, а саме етнічних, тобто етнокультурних предків. Під власне етнічними предками народу М. М. Чебоксаров, а за ним й інші вітчизняні дослідники, вважав ті етнічні групи, які увійшли до його складу спочатку як деяка самостійна спільність, а потім поступово втрачали свою специфіку, з одного боку, передаючи її окремі риси етнічній спільності, що розвивається (складається), а з другого — перестаючи існувати на даній території¹⁶.

Однак, якщо методологічно чітко розрізняти культурний, мовний та антропологічний боки етногенезу, то необхідно визнати, що певною мірою всі

етнічні групи, які брали участь у процесі етноінтеграції, складають фізичних і навіть мовних предків новоствореного народу. Питання лише в тому, чий антропологічний тип, чий культурно-побутові традиції та мова матимуть переважне поширення.

Тому цілком слушно ставити питання про наявність у кожній етносоціальної спільності свого роду «домінантних» та «рецесивних» етнокультурних (зокрема й побутових, ідейно-світоглядних, етичних, естетичних тощо) традицій — аналогічно тому, як це констатуємо в області передачі антропологічних ознак або ствердження якоїсь мови як базової для розвитку нової національної мови. Виходячи з того, що виникнення, розвиток та дезінтеграція будь-якої етнічної культури врешті-решт детермінується реальними соціально-економічними процесами, але разом з тим не виступають їх дзеркальним відбитком, оскільки мають власні закони розвитку, спробуємо розглянути динаміку соціокультурного розвитку етносу взагалі.

Оскільки новий соціальний організм у більшості випадків складається з кількох, часом досить відмінних за найрізноманітнішими показниками етномовних груп, то й генезис нової культури є процесом синтезу та якісної трансформації різноманітних традицій, на ґрунті яких виникає нова культурно-світоглядна система, що задовольняє потреби реальних умов часу. Це, в свою чергу, пов'язано зі значною нерівноцінністю ролі різних традицій у кристалізації нової етнічної культури.

Деякі з них, а саме ті, що відіграють провідну роль та стають формотворчим підґрунтям нової етнічної традиції, можна умовно назвати «домінантними». Інші, що видозмінюються та трансформуються під вирішальним впливом останніх або витискуються ними на периферію суспільно-культурного життя, можна, відповідно, назвати «рецесивними». Серед них, у свою чергу, слід виділити три головні форми: 1) ті, що свідомо переслідуються та знищуються носіями домінуючої традиції; 2) ті, що якимось чином інтегруються до системи останньої, де трансформуються й значною мірою набувають нового значення відповідно до загального стану культурної системи; 3) відносно нейтральні до конфліктних моментів ідейно-світоглядного плану, переважно побутові традиції, що без істотних змін можуть переходити разом зі своїми носіями.

Під час формування нової етнічної традиції, ствердження якої органічно пов'язане з виникненням відносно єдиного поля інформаційних зв'язків у межах сталого соціального організму при поширенні загальнозрозумілої мови (як правило, спочатку через виникнення двомовності), етнос стає здатним сприймати деякі традиції сусідів, культурні внески яких можуть бути досить вагомими. Культурні ж стереотипи народів, з якими новий соціальний організм перебуває у конфронтації, взагалі свідомо відкидаються. Виняток складають лише ті, що мають практичне значення.

У процесі формування та поширення загальних парадигм домінуючої традиції, що адаптує або протиставляє себе іншим стереотипам культури, які взаємодіють з нею, виникає так би мовити базова, матрична по відношенню до її зовнішніх, емпірично фіксованих проявів «єдина система світогляду, що пронизує усі людські творіння»¹⁷. Ґрунтом такого роду системи, як слушно підкреслює А. Я. Гуревич, є деяка структура «головних універсальних категорій культури», без яких вона неможлива і якими вона пронизана в усіх проявах. Ці головні категорії немов би передують світогляду, який формується у членів суспільства. Тому, якою мірою не були б розбіжними ідеологія та переконання тих чи інших індивідів чи груп, в їх основі можна знайти універсальні, єдині для всього суспільства поняття та уявлення, «без яких неможливе виникнення будь-якої ідеї, філософських, естетичних, політичних або релігійних концепцій чи систем». Названі категорії складають головний семантичний «реманент» культури¹⁸.

Тому етнокультурні традиції, що виникають на тлі попередніх форм як опосередковане відображення реальної життєдіяльності людей, що базується на «універсальних категоріях культури» якогось певного суспільства, відіграють роль досить сталих стереотипів світогляду та поведінки носіїв конкретного етносу. Це, природно, не виключає значної своєрідності та різно-

манітності локально-територіальних проявів культурної специфіки народу, його соціальних (класових, станових, професійних) чи конфесійних форм.

Виникає питання: які саме чинники детермінують ствердження одних культурних форм як домінантних, а інших як рецесивних? Загалом можна, звичайно, сказати, що суспільна практика в цілому забезпечує перемогу прогресивних традицій, які сприяють подальшому розвитку суспільства. Однак проти цього можна зауважити, що далеко не завжди орієнтація лідерів якогось суспільства на культурні форми, що викликають у них симпатії, сприяє поступу. Конструктивніше визнати, що у різні історичні епохи, в різноманітних історичних ситуаціях домінуюча традиція забезпечується взаємодією конкретних чинників. Серед них, за умов провідної ролі необхідності забезпечення нормального існування та самовідтворення соціального організму, особливого значення набуває суспільно-політичний чинник.

Зважаючи на те, що переважна більшість дієздатних людей завжди прагне до підвищення власного соціального статусу, слушно стверджувати, що найактивішшу, провідну, домінуючу роль у культурному житті стосує, що виникає, повинні відігравати саме традиції панівної верхівки. Якщо остання якоюсь мірою надає представникам інших, залежних від неї, груп населення шанс до просування вгору, вони часто охоче сприймають престижні культурні традиції та мову. Від того, наскільки вдало це зроблено, залежить їх реальне місце в етносоціальному організмі. До цього, як правило, додається ще й цілеспрямована асиміляційна політика панівної верхівки, що нерідко впроваджується в ідеологічно-релігійній формі (арабізація та ісламізація населення Близького Сходу у ранньому середньовіччі, слов'янізація та залучення до православія балтських народів та фінно-угорського населення лісової смуги Східної Європи тощо). Це не відбувається лише у випадках конституювання (головним чином у випадку, коли деяка група завойовників підкорює місцеве населення) пануючого прошарку в кастово відособлену групу, до якої ні за яких обставин не можуть потрапити представники нижчих суспільних верств (наприклад, ілоти до «громади рівних» у Спарті, прибалтійські етнічні спільноти — ести, ліви, курші та ін. — за часів панування на їх землях німецьких феодалів).

Крім того, у разі формування нового народу на базі етномовних груп з різним характером їх традиційного господарювання та побуту важливого значення набуває те, чий устрій є життєздатнішим. Це добре простежується на прикладі історії Дунайської Болгарії, де, незважаючи на провідну роль у політичному житті на перших порах існування молодій державі тюркського елемента, остаточно перевага лишилась за слов'янством. Здається, неабияку роль у цьому відіграло й те, що (на відміну від, наприклад, Угорщини, яка виникла внаслідок розгрому мадярами Великоморавської держави та підкорення номадами місцевого слов'янського населення) об'єднання семи слов'янських племен з ордою хана Аспаруха на Нижньому Дунаї наприкінці VII ст. носило договірний характер. Останнє забезпечило досить важливу роль слов'янської верхівки в соціально-політичній структурі цього соціального організму.

Остаточне оформлення етнічної культури, що збігається з утвердженням певної самосвідомості та визначенням окремої мови як способу загального спілкування у межах соціального організму, характеризується інтеграцією окремих культурних традицій національних груп, залучених до цього народу, в цілісну систему за умов, що традиції однієї з цих груп починають відігравати провідну, системотворчу, домінуючу роль. Відповідно, інші традиції та культурні форми, що з якихось причин не були інтегровані в цю «офіційно визнану» етнокультурну систему, з часом забуваються та зникають або відходять на задній план та переходять до напівпідпільного існування. В останньому випадку вони мають переважно ідеологічну забарвленість і переслідуються носіями панівної культурної системи, які часто спираються на силу влади.

Культурна система народу ефективно обслуговує суспільні потреби, забезпечуючи нормальне функціонування елементів та субсистем у межах етносоціального організму. Національна культура, створена на ґрунті накопи-

ченого суспільством досвіду, знань та цінностей, здатна тривалий час пропонувати адекватні «відгуки» (користуючись словами А. Дж. Тойнбі) на «виклики» обставин, що змінюються час від часу. Складаючи по суті ідеальну програму творчої адаптації народу до конкретних умов природного та соціально-історичного середовища, ця етнокультурна система здатна (без власних істотних змін) долати труднощі доти, доки самі обставини суспільного життя не набудуть принципових змін. У тому ж випадку, коли хоча б один з членів пари — «етносоціальний організм — зовнішнє середовище» — починає принципово трансформуватись, стереотипи мислення чи поведінки етнокультурної традиції втрачають силу. Етнічна культура, а разом з нею і весь народ як соціокультурна цілісність, потрапляють у стан кризи.

Разом з тим, навіть у ті часи, коли етнічна культура існує загалом нормально, в її лоні продовжується прихована боротьба між системою домінантних традицій та рсесивними формами, що змінили первинний вигляд та змушені були вести так би мовити підпільне існування. Вони, принаймні деякі з них, залишаються до кінця не переможеними, оскільки, по-перше, стають світоглядним притулком тих людей, чия свідомість з якихось причин не вписується в пануючий стереотип; по-друге, вони поза власною волею стають своєрідною антитезою домінантної системи та об'єктом спрямованого виходу негативних настроїв adeptів останньої. Аналогічно домінуюча традиція підозріло, а то й вороже ставиться до відповідних стереотипів інших народів, як правило (з якого, зрозуміло, завжди є чимало винятків), запобігаючи або й зовсім забороняючи їх сприйняття. Етнокультурна цілісність підтримується не лише внутрішніми силами, а й напівсвідомою необхідністю відштовхувати все стороннє, зовнішнє, неінтегроване в її структуру.

Прикутість народу до традиції на певному етапі неминуче призводить до суперечностей з реальними потребами суспільства, що, як зазначалося вище, може спричинитися принциповими змінами у зовнішньому середовищі чи самій системі навіть на рівні «якості» її елементів. Успадковані від предків світоглядні стереотипи не дають вже доцільного «відгуку» на «виклик» нових обставин, тому народ (головним чином його найактивніші представники — ті, кого А. Дж. Тойнбі називав «творчою меншістю», а Л. М. Гумільов — «пасіонаріями») — змушений шукати нових шляхів вирішення проблем, перебудовувати систему відносин, мислення, поведінки. Найчастіше стару, значною мірою дискредитовану традицію, перш за все, намагаються якось модифікувати. Але якщо на цьому шляху громадські лідери зазнають невдачі, події часто виходять з-під їх контролю.

Окрема етнокультурна традиція здатна повноцінно існувати доти, доки особисте відчуття окремими людьми власного буття у світі можна інтерпретувати у контексті відповідної системи загальнокультурних категорій. Етнічна культура як цілісне, здатне до саморозвитку явище, жива в тій мірі, в якій її традиції стають тлом світогляду та практичної діяльності окремих представників народу та, в свою чергу, відтворюються (зрозуміло, у дещо зміненому вигляді) у продуктах людської праці, тобто перетворюються на базу суспільної свідомості наступних поколінь. Вона дієздатна настільки, наскільки втілення її у життя всім народом в цілому та кожним його представником забезпечує успіх практичної діяльності.

Якщо цього немає, то руйнується функціональний зв'язок між трьома рівнями існування етнічної культури. Внаслідок цього традиційні стереотипи, що продовжують існувати в ролі ритуалу та загальноприйнятого (тим більше, якщо це свідомо підтримується чи навіть стверджується владою), реально вже не націлюють людську діяльність та не реалізуються у витвори матеріальної чи духовної культури. Все це призводить до деструкції відносин у межах соціального організму та сприяє подальшому розвитку його загальної кризи.

У цій критичній фазі розвитку етносоціального організму люди, які мають почуття історичної відповідальності, намагаються звільнитись від застарілих, мертвих стереотипів, шукаючи нові шляхи та орієнтири. У концепції історичного розвитку етносу Л. М. Гумільова цей момент взагалі майже не береться до уваги, тоді як А. Дж. Тойнбі, який припускає можливість подолан-

ня цього рубежу, підкреслює ідейну орієнтацію людей у такі часи на власні напівзабуті традиції або досвід більш вдалих сусідів.

Справді, у пошуках виходу, якоїсь позитивної альтернативи ще недавно обов'язковим парадигмам люди, які не сподіваються на продуктивність модернізації старої традиції, звертаються до рецесивних форм спадщини власного суспільства або ж вважають за доцільне сприйняття ідей, цінностей та досвіду сусідніх народів, які випередили їх у розвитку. Звичайно, орієнтація на те чи інше досить відносна, бо його механічне перенесення на суспільство, яке опинилось у кризі, практично неможливе. Однак рецесивні або іноетнічні форми можуть бути продуктивно переосмислені та скореговані відповідно до реальних потреб. Продуктивному перетворенню може підлягати у більшості випадків і власна стара домінуюча традиція. Навіть якщо у процесі кардинальних перетворень її буде свідомо відкинуто, то так чи інакше у майбутньому вона виявить себе, хоча б відіграючи роль рецесивних (відносно нової, що ствердиться, домінуючої системи культури) форм.

Наслідок таких пошуків та перетворень (якщо в суспільстві буде досить творчих сил для подолання кризи) залежатиме від реальної взаємодії, боротьби та компромісів між колишніми домінуючими, рецесивними та іноетнічними традиціями за умов їх переосмислення та конституювання нової системи загальнокультурних категорій та світогляду на рівні суспільної свідомості. Цілком зрозуміло, що за кожним ідейним, культурно-просвітницьким, ідеологічним рухом стоять реальні соціальні сили, що переслідують власні інтереси. А останні так чи інакше співвідносяться з потребами поступового розвитку суспільства (у нашому випадку — етносоціального організму) в цілому. Як випливає з історичного матеріалізму, кризові ситуації, обумовлені внутрішніми проблемами розвитку суспільства, наступують внаслідок суперечності між об'єктивними інтересами пануючої верхівки та потребами суспільного поступу. Успішне подолання відповідних труднощів пов'язане з тим, що прогресивні суспільні сили починають відігравати провідну роль у соціально-політичному житті.

Можна говорити про дві моделі подолання народом етнокультурної кризи. В одних випадках, коли джерело труднощів криється у сфері суперечностей суспільно-політичного та економічного розвитку, етносоціальний організм, проходячи кризу якісні (революційні) перетворення, набуває, нарешті, задовільної (відповідно до практичних потреб суспільства) форми національної культури, що істотно відрізняється від попереднього вигляду (наприклад: Росія після петровських перетворень, Франція після Великої революції, Японія після її докорінної трансформації в 60-х рр. минулого століття тощо). Менш істотно, але інколи також досить помітно етнічна культура змінюється в процесі подолання труднощів зовнішнього характеру (наприклад: Афіни після Греко-перської та Пелопонеської війн, Рим та Карфаген під час їх боротьби за панування в Західному Середземномор'ї, Франція після Сторічної або Франко-прусської війн тощо). У нових обставинах трансформована етнічна культура продовжує забезпечувати процес нормального самовідтворення власного етносоціального організму.

Можлива ситуація, коли, головним чином завдяки скрутним обставинам зовнішнього характеру або збігу гострої внутрішньої кризи з загрозою з боку сусідніх суспільств, етносоціальний організм як структурна цілісність гине, але частина його членів, якій пощастило уникнути знищення, досить тривалий час зберігається як окрема етнокультурна (етномовна) спільність. Її частка може навіть залишатися на рідній землі, а більшість розселюється на інших територіях. Яскраві приклади тому можна навести з історії євреїв, вірмен, хозар-караїмів тощо. Однак у більшості випадків за таких обставин етнокультурні спільності (етнікоси, за термінологією Ю. В. Бромлея) розчиняються в інших народах протягом кількох поколінь. Шанси на збереження мають переважно ті народи, що продовжують власний, накопичений їх предками досвід зосередження національно-культурного життя саме на духовному аспекті. Останнє, принаймні у минулому, спиралося на якусь національну релігію чи етнічно забарвлений конфесійний напрям однієї з світових релігій

(перси, свреї та караїми, вірмени, айсори, навіть якоюсь мірою цигани та ін.). Зрозуміло, що для подальшого існування етнічною цілісністю вони змушені трансформувати систему власної національної культури, привести її парадигми у відповідність до реальних потреб.

Виходячи з викладеного, можна сказати, що подолання кризового стану національної культури забезпечується завдяки приведенню її системи у відповідність з потребами людей. Це можливо і при збереженні відповідної етносоціальної цілісності суспільства, і навіть інколи й за умов загибелі власного соціального організму. Таким чином, трансформація етнічної культури, яка є адекватною обставинам, що постійно змінюються, є природною і необхідною умовою подолання кризи. Якщо цьому сприяє успіх, якщо етнічна культура настільки перетворюється, що здатна забезпечити практичний успіх та задовільне вирішення світоглядних проблем її adeptів, народ відроджується до нового життя. При цьому, які б істотні зміни у традиційній культурі не відбувались (навіть у тих випадках, коли змінюється мова, наприклад, у ірландців та шотландців), якщо зберігається національна самосвідомість — головний показник належності особи до певного народу — зберігається єдина лінія етнокультурної спадковості.

Народ має зв'язок між поколіннями не лише завдяки наявності деяких «незмінних», «постійних», притаманних лише йому у всі часи рис культури та власної мови, а переважно в разі існування прямого зв'язку (навіть у вигляді заперечення, протиставлення нового старому) форм культурної спадщини соціального організму. А це можливо лише за умов наявності усвідомлення цілісності, внутрішнього зв'язку ланок, з яких складається історичний шлях народу та його культури, з боку представників цього етносу. У кожний момент народ існує завдяки усвідомленню свого історичного шляху та наявності власної, спільної для всіх його членів, мети. Зовні він може не мати нічого спільного з тими людьми, чіми нащадками він себе вважає, але безпосередній зв'язок поколінь у контексті розвитку окремого соціального організму забезпечує наявність у його членів чіткого уявлення про історико-культурну спадщину та особистої етнічної самосвідомості. Тому саме існування у просторі та часі окремого соціального організму гарантує органічний розвиток народу та його культури. Остання, як було доведено, підлягає якісним змінам при подоланні кризових ситуацій, що виникають час від часу.

Навпаки, втрата народом власного соціального організму закономірно веде якщо й не до повного його розчинення серед інших етносоціальних організмів, то, в крайньому випадку, до неповноцінного буття розсіяної, не маючої спільного громадянського життя етнічної групи. Для того, щоб не зникнути взагалі як певна культурно-мовна цілісність, її представники повинні постійно дбати про «чистоту» останньої (наприклад, наполягаючи на забороні змішаних шлюбів) та протидіяти закономірним у таких випадках процесам асиміляції. Така свідома, цілеспрямована самоізоляція, як відомо з історії, веде до відокремлення від досягнень сусідів та надмірної акцентації уваги на власних, значною мірою застарілих і штучно збережених традиціях. Збереження власної етнічної специфіки стає самоціллю, а це, звичайно, не сприяє суспільному або культурному поступу. Самородна етнічна культура без зайвих, штучних зусиль розвивається на тлі власного соціального організму, але поза межами його існування потребує занадто великих зусиль для свого збереження.

Таким чином, історична доля народу залежить від того, чи зможе він зберегти, а втративши — відтворити власний соціальний організм. Якщо цей процес відбувається, то навіть найістотніша культурно-мовна трансформація не ставить під загрозу збереження етнічної самосвідомості, самоназви та історичної пам'яті народу. Навпаки, штучне культивування яскравих та своєрідних, але не здатних ефективно задовольняти потреби часу національних традицій при загибелі (розпаді, розчиненні серед інших тощо) соціального організму об'єктивно шкодить суспільному розвитку та, зрештою, не забезпечує збереженість відповідної етнічної спільності.

Примітки

- ¹ Токарев С. А. Проблема типов этнических общностей // ВФ.— 1964.— № 11.— С. 53.
- ² Арутюнов С. А., Чебоксаров Н. Н. Передача информации как механизм существования этносоциальных и биологических групп человечества // Расы и народы.— М., 1972.— С. 10.
- ³ Шелепов Г. В. Общность происхождения — признак этнической общности // СЭ.— 1968.— № 4.— С. 73.
- ⁴ Семенов Ю. И. Категория социальный организм и ее значение для исторической науки // ВИ.— 1966.— № 8.
- ⁵ Козлов В. И. О понятии этнической общности // СЭ.— 1967.— № 2.— С. 111.
- ⁶ Козлов В. И. Динамика численности населения.— М., 1969.— С. 22.
- ⁷ Бромлей Ю. В. Опыт типологии этнических общностей // СЭ.— 1972.— № 5.— С. 61, 62.
- ⁸ Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса.— М., 1983 др.
- ⁹ Арутюнов С. А., Чебоксаров Н. Н. Указ. соч.
- ¹⁰ Генинг В. Ф. Этнический процесс в первобытности.— Свердловск, 1970.— С. 23—27.
- ¹¹ Павленко Ю. В. К вопросу об условиях формирования этноса и этнических свойств // Методологические и методические вопросы археологии.— К., 1982.— С. 84, 85.
- ¹² Павленко Ю. В. Этнос как социальная система // Новые методы археологических исследований.— К., 1982.
- ¹³ Брайчевский М. Ю. Походження Русі.— К., 1968.— С. 28.
- ¹⁴ Там же.— С. 21.
- ¹⁵ Крюков М. В., Софронов М. В., Чебоксаров Н. Н. Древние китайцы. Проблемы этногенеза.— М., 1978.— С. 5—7.
- ¹⁶ Чебоксаров Н. Н. Вступительное слово на симпозиуме «Проблемы этногенеза древних и современных народов» // Труды VII МКАЭН.— М., 1970.— Т. 5.— С. 757.
- ¹⁷ Гуревич А. Я. Норвежское общество в раннее средневековье.— М., 1977.— С. 250.
- ¹⁸ Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры.— М., 1972.— С. 15, 16.

Ю. В. Павленко

СТРУКТУРА И РАЗВИТИЕ ЭТНИЧЕСКОЙ ОБЩНОСТИ

Сущность категории этнос раскрывается через понятие социальный организм, который выступает в единстве трех подсистем: экономической, социально-политической и культурной. Постоянное общение в пределах социального организма приводит к превращению его в этнокультурную общность, которая характеризуется общностью языка, культурно-бытового устройства и национального самосознания. Приобретая этнокультурные черты, социальный организм превращается в этносоциальный. Единство этносоциальной и этнокультурной общностей является нормой исторического развития. Оно утверждается в процессе этногенеза и теряется в ходе этнодисинтеграции.

Формирование нового этноса происходит на основе распада и коренного изменения образований предыдущего времени, а генезис новой культуры представляет собой процесс синтеза и качественной трансформации различных традиций, на основе которой возникает новая культурно-мировоззренческая система. Основанием новой традиции становятся «доминантные» традиции, которые вытесняют «рецессивные». Доминантными, как правило, становятся традиции господствующей верхушки или традиции того субэтноса, чья жизнеобеспечивающая система становится ведущей.

Этнокультурная традиция существует до тех пор, пока она выступает основой мировоззрения и обеспечивает успех практической деятельности. В противном случае традиционные стереотипы превращаются в ритуал и не способны направить людей на деятельность. Это приводит к деструкции отношений в социальном организме и его кризису.

Судьба народа зависит от того, может ли он преодолеть кризис и сохранить свой социальный организм, а, утерев его, снова восстановить. Только в этих условиях возможно нормальное развитие самобытной национальной культуры. Потеря народом собственного социального организма ведет к растворению его среди других народов или к неполноценной жизни в качестве рассеянной, не имеющей общей гражданской жизни этнической группы.

STRUCTURE AND DEVELOPMENT OF THE ETHNIC SOCIETY

The matter of the category «ethnos» is unveiled via the conception of a social organism which is comprehended as a unity of three subsystems: economical, socio-political and cultural. Persistent contracts in the frames of a social organism lead to its transformation into an ethnocultural community which is characterized by common language, culture and everyday life and national self-consciousness. Assuming ethnocultural properties, a social organism is transformed into an ethnosocial one. The unity of the ethnosocial and ethnocultural communities is a norm of the historic development. It is consolidated in the course of ethnogenesis and is lost in the process of ethnodisintegration.

Formation of a new ethnos occurs on the basis of disintegration and radical changes in formations of the previous time and genesis of the new culture is a process of synthesis and qualitative transformation of various traditions which underlie appearance of the new cultural and ideological system. «Dominant» traditions which oust «recessive» ones become a foundation of the new tradition. Dominant traditions are, as a rule, traditions of the ruling top or traditions of that subethnos which life-promoting system becomes a leading one.

The ethnocultural tradition exists till it is a ground of the world outlook and guarantees a success in practical activities. Otherwise traditional stereotypes become a ritual and are not able to aim people at activities. It results in destruction of relations in a social organism and its crisis.

The fortune of the nation depends on whether it can overcome the crisis and retain its social organism and, having lost the social organism, restore it again. Only under these conditions proper development of the original national culture is possible. The loss of its own social organism by the people leads to its dissolution among other peoples or to inferior life as a scattered ethnic group which has no common civil life.

ДО ПРОБЛЕМИ ТИПОЛОГІЇ ЕТНІЧНИХ СПІЛЬНОСТЕЙ (за матеріалами фінального палеоліту Середземноморської області)

В. Ю. Коєн

Три рівні класифікації археологічних комплексів — тип індустрії, індустрія, технокомплекс — співвіднесено з трьома рівнями етнічних спільностей: общиною, племенем та етнокультурною спільністю.

Етногенез — один з провідних напрямків реконструкції історичних процесів первісності. Істотним досягненням у цій галузі є розуміння етносу як об'єктивної спільності людей, що формується незалежно від їх волі та свідомості в межах тієї чи іншої історичної доби¹. Процеси виникнення етносів обмежені історико-етнографічними утвореннями. Їх поширення здійснюється різними шляхами, будується на підставі усвідомлення єдності походження. Хоча етнічні стосунки та етнічна свідомість не обмежуються сферою матеріальної культури², не викликає сумніву, що сталі прояви в матеріальній культурі відбивають деякі соціально-етнічні реалії, тобто мають, насамперед, конкретно-історичне значення. На користь цього свідчать також деякі опосередковані дані.

Сучасні первісні народи стали об'єктом вивчення, зазнавши вже значного впливу цивілізації. Більшість з них — це суспільства з деформованими етнічними структурами. У цьому випадку матеріальна культура зберігає традиційні компоненти, але втрачає можливості для розвитку³. Контакт з розвинени-